

Огнев'юк В.О.

*ректор Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор філософських наук, професор,
академік НАПН України*

БОРИС ГРІНЧЕНКО: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ ЖИТТЯ

Справжнє філософське життя, повне життя духу,
може бути тільки в самородній народності,
бо тільки тоді розуміння виявляє собою
справжню думку й почування того, хто думає.

Борис Грінченко

У статті на основі автобіографічних матеріалів і текстів, написаних Борисом Грінченком, розкривається його самоусвідомлення як українця, становлення у якості педагога, письменника, громадського діяча і Просвітителя. Автор аналізує самоідентифікацію, філософію та мету життя Б.Д. Грінченка, способи самореалізації через народно-просвітницьку діяльність.

Ключові слова: філософія життя, самоідентифікація, світоглядна парадигма, націєтворча місія, національне самоусвідомлення, народна свідомість, національне самоствердження, педагогічна діяльність, просвітництво.

Кожна освічена людина замислюється над сенсом власного життя, над своїм покликанням та призначенням. Одні люди доволі швидко знаходять себе, в інших період самоідентифікації забирає не одне десяти-

ліття, чимало є й таких, які блукають манівцями до скону, проте, приєднуючись до більшості, так і не мають відповіді на питання: а що я залишу після себе?

Очевидно, не існує універсального плану людського самосотворіння, втаємниченими є і внутрішні спонукальні рушії, що визначають наші устремління та вибір шляхів, якими кожна людина має пройти, аби пізнати себе та обрати особистісну стежу служіння людям, Богу, Батьківщині, собі, своїй родині або ж — дияволу. Спонуки, що спрямовують нас віддавати перевагу тим чи тим цінностям — дороговказам на життєвих шляхах, — у кожного свої. Для становлення одних людей вирішальним може стати середовище, в якому вони зростають і живуть, для інших — батьки і найближчі родичі, ще для когось школа, зустріч із непересічною особистістю або навіть просто випадковий збіг обставин. Проте далеко не кожен із нас може сказати: «...В 13 років я зробився тим, чим я єсть». Ці слова належать Борису Грінченку. Що ж вплинуло на вибір життєвого шляху неповнолітнього хлопця, який писав про себе: «Народився р. 1863. у Харківщині в панській сім'ї, і змалку завсідги балакав по-московському, бо інакше у нас у сім'ї не балакано й навіть не дозволювано балакати».

Дитячі роки Бориса Грінченка нічим особливим не вирізнялися, окрім великого бажання пізнавати світ та спраги до читання. В автобіографії Василя Чайченка (Бориса Грінченка), написаній для «Історії літератури руської» О. Огоновського, зазначено: «Забившись в гущавину лісову, малий хлопець 7–8 років упивався чарівним малюванням улюблених авторів, забуваючи за їми сумну дійсність. Така безладна мішанина містилася в хлопцевій голові, та сцена релігійних утисків в історії інквізиції в романі Альфреда де Вінї “Сен-Мар”. Почав шести років з віршів, тоді “видавав” на своєму хуторі кілька “журналів”, докучаючи їми батькові, матері й дідові Андрієві — старому печникові, що жив у Грінченків з своєю сліпою бабою Галькою. По-вкраїнському читав хлопець ще дома Гребінчині байки, розвідку д. Рудченка про чумаків з уривками з українських пісень, “Енеїду” Котляревського. Це на його не зробило вражіння; почув, як одна панія похвалила при йому вкраїнську мову й Шевченка. Став писати по-вкраїнському, а дома знайшов “Кобзаря” у батька в скрині, прочитав його, і вражіння від цієї книги покрило всі вражіння, які досі мав од книг... навіть складав словарь український».

Завдячуючи цим автобіографічним матеріалам, ми знаємо, що стало поштовхом і, зрештою, визначило філософію життя Бориса Грінченка.

Виходячи з того, що йому «...до всього доводилось доходити самому», він сотворив себе зі своїх внутрішніх спонук, утверджуючи та вивершуючи в собі дух українського працелюба, кожен день життя якого не був марним на обраному шляху та визрів у врожай самоусвідомленої нації. В автобіографії 1892 р., поданій в листі до Івана Липи, 29-річний Грінченко сповідується: «Я якось відразу і без ваганнів порвав з усіми московсько-патріотичними тенденціями зовіністичного коліру (а саме до цього я прихильний був)». Він міг мати іншу долю, більш-менш забезпечене життя дворянина або ж зробити військову кар'єру, як його брат, або ж... Проте Грінченко обрав важку дорогу українського Просвітителя, патріота, літератора, громадського діяча..., і ми не можемо знати, а чи була б Українська революція 1918 р., чи відбулося б українське відродження 20-х років минулого століття, чи сформувалися би шістдесятники та чи стала б Україна незалежною без Бориса Дмитровича Грінченка. Особисто я вважаю, що без НЬОГО і тих ІНШИХ, які стали на дорогу, прокладену генієм Шевченка, згадані історичні віхи української історії лишилися би тільки омріяним прискерком.

Самоідентифікація Грінченка як українця відбулася у лоні Шевченкових Слова і Думки, у міркуваннях та переконаннях, народжених духовною силою Кобзаря. Шевченко ввійшов у його життя світоглядною парадигмою та покликав разом із іншими діячами виконати історичну націєтворчу місію. Борис Дмитрович зазначає: «...Бувши школярем із третьої гімназіяльної класи, прочитав Шевченка і з того часу почав писати по-українському (досі писав тільки по-московському). Шевченко зробив з мене зараз же українського націонала (хоч і чудно се казати про хлопця 13–14 років). “Кобзар” зробивсь моєю Євангелією». Неймовірно великий вплив Шевченка на усю подальшу долю Бориса Грінченка засвідчений ним самим: «Він [Тарас] і досі стоїть перед мене на такому високому п'єдесталі, що торкається головою до неба». І далі, поєднуючи свої слова із мовою Кобзарєвого «Єретика», Грінченко підсумовує: «...З мертвого він зробив живе — “трупі встали і очі розкрили”!» Це життєдайне прозріння дало Україні особистість, яка в нових історичних умовах зуміла не тільки продовжити справу Великого Кобзаря, а й здійснити неочіненний, новий, багатомірний внесок у наближення нашої державної незалежності. Саме тому в український національний пантеон ім'я Бориса Грінченка вписане його багатотрудними справами поряд зі святим для кожного українця іменем Тараса Григоровича Шевченка. Вони обидва прожили лишень по 48 років, а скільки зуміли звершити задля самоусвідомлення української нації!

Становлення національної самосвідомості юного Бориса, за його ж свідченням, відбувається «серед гнилого повітря російської канцелярії». Разом з тим життя на хуторі Вільховий Яр передбачає широкі контакти юнака із простими людьми, які працюють у помісті його батьків. Тато, відставний офіцер російської армії, хоч і був вихідцем з українського козацтва, але вдома запроваджує порядки, властиві дрібнопомісному російському дворянству. При цьому ми знаємо, що мама була етнічною росіянку, навряд чи прихильною до усього українського. Відтак юнака зажди приваблює те, що не схвалюється батьками, тож він усе більше поринає у світ української мови простих українських селян. Можна припустити, що батько приховано сприяє любові Бориса до усього українського, адже «Кобзаря» юнак знаходить у батьківській скрині, та й читає доступні українські книги, про що йшлося вище. Проте вибір хлопця не сприймається ані родиною, ані ровесниками. «До 17 років я був зовсім самотнім на своєму новому шляху», оскільки «зустрів і од старших, і од товаришів ворогування до мого “хахлачества”», — пише він. З публікацій Грінченка бачимо, що здатність бути «дитиною рідного краю», патріотом він зараховує «до найважливіших моральних вимог» [15, 54], гідно проносячи цю молитовну чесноту крізь усе життя.

Життєва дорога Б.Д. Грінченка — це шлях самоствердження через наполегливу працю над собою: «Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народнім учителем. Вільний час уживав на самоосвіту». Про життя у ці молоді, а точніше юнацькі, роки Грінченко згадує: «Звичайно, що обідав через день, а жив в одній хаті разом з шевцем і його сем'єю та ще й у такій, що по стінах текли патьоки... До того ж робота в канцелярії була страшно нудна, і я втік з неї того ж року: якимсь чудом пущено вчителем на село». Так Б. Грінченко поринає у працю вчителя, адже «...учити доводилось увесь день, бо школярі відразу не поміщались у хаті».

Становище педагога в тогочасному українському селі описане у листі Бориса Грінченка, опублікованому в одному з російських учительських видань. «Так, наше становище погане, і, безперечно, що навіть видатні педагогічні сили в середовищі вчителів часто пригнічуються, надломлюються важким гнітом життєвих умов. Життя на 10 руб. в місяць з 2–3 місячною затримкою платні, з купівлею на свої кошти навчальних посібників, з брудом, холодом, сирістю, з постійною боротьбою зі всякими “громадськими заправилами” — це життя знайоме більшості вчителів з -власного досвіду, оскільки вони його переносять, або переносили раніше, і воно надто сильно відображається на діяльності вчителя» [6].

Проте Борис не витрачає часу марно, прагне якомога більше дізнатися про життя народу. «Я перейшов жити верстов за три у полтавське українське село, а в школу щодня ходив. Мені хотілося вчитися від народу мови, записувати лексичні й фольклорні матеріали і взагалі придивлятися до народнього життя. І тільки вже на четвертий рік мені пощастило стати вчителем і завідуючим двохкласовою школою в українському селі Нижній Сироватці Сумського повіту».

Пощастило не тільки Грінченку, а насамперед — дітям, яких він навчав, бо коли Борис Дмитрович залишає школу, один із учнів у листі до нього пише: «Господи, як усі скучають за Вами. Як би що Бог дав, щоб Ви приїхали, хоч би набалакаться з Вами. Неначе, як Ви розказуєте, що слухав би і не переставав, так до серця Ваші розумні слова й пристають, що їх ніколи і не забудеш» [10]. Одна із притаманних Грінченку рис — робити все, навіть те, що тобі не дуже до вподоби, із самовіддачею, робити так, щоб ніхто не зміг дорікнути за погано зроблену справу. Це виявлялося у всьому: у вчителюванні, в його службових справах у Херсоні та Чернігові, в його ретельних описах стану книжкових складів та шкіл, а особливо — у роботі над Словником. Грінченко був переконаним оптимістом щодо плодів своєї праці, його не гнітить, а надихає те, що урожай збиратимуть нащадки.

*Нехай собі! Я буду працювати!..
І знаю я: не дурно роблять руки:
Впаде мій сів, — і хліб ми будем мати,
А хоч не ми, — дочки, сини й онуки. [5]*

Борис Дмитрович, сам скуштувавши вчительського хліба, завжди високо цінує працю педагога, що засвідчує його вірш «Учителям».

*Навчався я від вас над все кохати світ,
Із правдою їти та з волею брататься,
І в боротьбі за їх із наймолодших літ
Ані приваб-спокус, ні сили не бояться.*

*В храм пишної краси ви увели мене,
Щоб міг небесної утіхи зазнавати
І щоб серед клопів, робивши тут земне,
Міг духом вільним я до неба досягати.*

Працюючи вчителем, Грінченко доходить висновку про те, що «...виховання конче мусить бути національне, система виховнича повинна бути така, щоб в ній народність мала відповідне собі місце» [1, 244]. Незважаючи на офіційну заборону, він навчає дітей української мови, привчає їх до українських книжок, брак яких компенсує своїми рукописними посібниками. Борис Дмитрович переконаний, що «...народна школа — то один з найважливіших і наймогутніших факторів у справі громадського виховання» [1, 245]. Таке бачення спонукає до постійної боротьби за право українців навчатися рідною мовою, оскільки Грінченко вважає: «...мови не впали з неба готові і не вигадали їх самі народи. Вони бо постали яко результат, яко твір багатьох умов психологічних, побутових і т. і. у того чи в іншого народу. Через те й мова на світі стала, що всі оті відміни суть, і відміни ці, вкупі з мовою, суть тими прикметами, що відрізняють одну народність од другої. Коли ви, виховуючи, зважатимете на мову, то вже ж мусите й на те зважати, без чого нема й мови: народність, національність» [1, 242]. Грінченко послідовно розкриває значення мови для історичного буття народу: «Мова завсіди виявляє суму уяв, що їх виробив і пережив народ. Тим вона й є могучим громадським зв'язком. Кожне слово якої мови виявляє собою результат вікового духового життя народу, результат його творчости. Чого народ зазнав, коло чого думка працювала, те і в мові має свій вислів. Тим кожне слово якої мови промовляє до народньої свідомости, збуджує в кожному свідомий процес думки, порушує всю його природу моральну. Тим люде з одного народу розуміють один одного, розуміють своїх предків, бо кожне слово, що висловлює сьогочасну уяву, постало з аналогічних уяв часу минулого і росло, розвивалося вкупі з народом. Тільки той народ, що говорить своєю мовою, може розвиватися так, як велить йому його природа» [1, 243].

Національне самоствердження Бориса Дмитровича відбувається у літературній творчості, адже саме в літературі виявляються усі можливості мови. Вже у дитячі роки він здійснює перші проби пера, а згодом і друкує поезії. «Друкватися я почав у “Світі” під псевдонімом Ів. Перекотиполе з р. 1881», — зазначає Грінченко. У цьому ж році, але вже під псевдонімом Василь Чайченко, написані поетичні твори, які засвідчують устремління молодого Грінченка як громадського діяча.

Так, у вірші «Доки?» він пише:

*Минає час, минають люди;
Ми всі ждемо того, що буде,*

*І кажем всі: давно вже час,
Щоб воля та прийшла й до нас.*

Борис Дмитрович розуміє, що розвиток України можливий лише за умови здобуття волі, разом з тим він бачить тернистість обраного шляху, знає, що ця дорога потребує великих зусиль, щоденної та наполегливої праці. І саме остання у його філософії життя посідає провідну роль. Він не тільки говорить і пише про працю — не лише фізичну, а й розумову, — Грінченко цілком усвідомлює, що вона є необхідною для розвитку нації та її самоідентифікації як способу досягнення волі:

*Праця єдина з неволі нас вирве:
Нумо до праці, брати!*

Він, як ніхто інший у ті роки, розуміє значення живого українського слова, з яким прагне звернутися до якомога більшої кількості людей. Ця мотивація породжує його пробивну настирність, що допомагає торувати шлях у світ поетичного і прозового слова та утверджуватися в якості українського літератора. Зусилля молодого Бориса вінчає листування з І.С. Нечуєм-Левицьким, який позитивно оцінює поетичний хист вихідця зі Слобожанщини та підтримує його. «Він підняв мого духа вгору», — так високо цінує Борис Дмитрович допомогу одного з класиків української літератури.

Для розуміння самоідентифікації Грінченка як українця необхідно зануритися в його поетичні, прозові та драматургічні твори, але перш за все варто маркувати одну важливу рису, притаманну Борисові Дмитровичу, — самокритичність, адже спроможність автора до критичного самоаналізу є важливою запорукою розвитку творчої особистості. У своїй автобіографії він зазначає: «Малоосвічений, недбалий навіть про форму віршову, понадруковував я чимало такого, що вельми потім його соромився... Зрозумівши ж свої помилки, я почав уже дбати про те, щоб мої роботи більш належали до літератури» [8, 1154].

Прозірливість, здатність побачити досягнення мети, заради якої варто важко працювати і терпіти муки, не може не вражати. Відтак самоідентифікація Грінченка не обмежується лише українськістю, не зупиняється вона й на рівні вчителя, українського літератора, він самоідентифікується як борець-трудівник, про нього можна сказати, що цей чоловік і словом, і ділом служить обраній справі, адже переконаний: «...уздрять наші діти ту волю, що вибором їм!» (1883). Двома роками

раніше він, усвідомлюючи усю складність боротьби та відтермінованість її результатів, писав:

*Але ж в серці у нас невмируща одна
Не згасає надія ніколи:
Не мине без пуття наша мука страшна,
Наша праця під гнітом неволі.*

Борис Грінченко настирливо пробивається на сторінки західноукраїнських видань, які перебувають у сприятливіших щодо інших українців умовах австрійського політичного клімату, а також із міркування, «...що мусимо ми, українці з Австрії та з Росії, жити в найближчих зносінах». Він добре розуміє значення літератури як одного з найважливіших шляхів національного самоусвідомлення, про що пише в останній автобіографії 1909 р. для журналу «Час» з Італії, обстоюючи впевненість, що «усякий національний рух залежить од тієї живої національної сили, яка є в якому народі і намагається виявити себе, намагається розвиватися, жити і творити життя по своїй уподобі. Сила ця виявляється у всяких формах, а найголовніше — в житті політичному й літературному».

Для молодого літератора надзвичайно важливою стає підтримка І.Я. Франка, яку він отримує від 1886 р.: «...Од його дізнався я, що мої праці варті друку. За це повинен я йому дякувати...». Франко високо цінує діяльність Бориса Грінченка, що засвідчує такими словами: «Перше місце в нинішню добу... по пильності, по таланту, витривалій працьовитості і різnorodності інтересів духових треба признати д. Чайченкові» [11, 14].

Грінченко продовжує шукати сприятливих умов для реалізації амбітних задумів та збагачення свого досвіду, він ніколи не тримається одного місця, а тому коло його друзів постійно розширюється. У цьому виявляється ще одна особливість філософії життя цієї дивовижної людини. У 1885–1887 рр. він перебуває на півдні України. «Я поїхав у Херсонщину статистиком губернського земства і півтора роки там працював разом з іншими статистиками, то їздячи по городах і селах та збираючи матеріали, то обробляючи їх. ...Об'їзджено вже було й описано всю губернію...», — пише про цей період Грінченко. Йому доводиться вести мандрівний спосіб життя, зупинятися на день, декілька днів, а той тиждень у різних містечках і селах Херсонщини. «Атмосфера в Херсоні нудна, тяжка, гнітюча. Ледве-ледве видержую. Я щодня живу тут не

душею, а тільки одними “нервами, нервами, нервами” — живу, почуваю себе, як на ножах. Душевного спокою, котрий дав би змогу серйозно взятися за роботу, не маю й крихти...» Не дивно, що Борис Дмитрович вирішує повернутися до улюбленої справи, про що пише: «...Я з осені 1887 року переїхав до Катеринославщини знову вчителем в с. Олексіївку Славяносербського повіту». Слід зазначити, що у селі Олексіївці була школа відомого на той час педагога Христини Алчевської, яка, знаючи про вчительський дар Грінченка, запрошує його разом із дружиною Марією Грінченко (дівооче прізвище Гладиліна, а псевдонім Загірня) працювати у свій навчальний заклад. Навчання у ньому відбувалося російською мовою, бо інакше й бути не могло, зважаючи на заборони української мови, проте Борис Дмитрович зізнається, що «... ми нишком учили також і по-українському».

Цей період життя Б.Д. Грінченка приносить йому ще більше визнання як педагога, а також як літератора. Він продовжує розвивати стосунки з І.Я. Франком та іншими діячами української еліти. І Франкове слово, сказане про Грінченка, було почуте в Галичині. В автобіографії митця є цікавий запис: «1890 року я нарешті придбав собі право працювати на користь тої ідеї, якій бажаю віддати своє життя». Що ж це за ідея, якій варто віддати життя? Це — просвітництво. Народно-просвітницька ідея зародилася у нього ще у молоді роки, й Грінченко лишається певним, що саме в цьому його шлях. Уже у двадцятирічному віці він починає писати і видавати просвітницькі статті та невеличкі книги. До перших народно-просвітницьких видань Б. Грінченка належать: «Про грім та блискавку» (1892), «Фінляндія і Сахара» (1892), «Григорій Квітка, український письменник: Життєписне оповідання» (1892).

Ідея народного просвітництва ніколи не полишала його. Працюючи вчителем та винаймаючи житло у селян, спілкуючись з ними, він бачить реалії їхнього життя, а не створений ідеальний образ, про що пише у вірші «До народу» (1884).

*Замість ідеалу я вздрів на селі
Зубожений люд зацімлілий.
Темнота й незгода у нашій землі,
Здавалося, скрізь панували й жили
І люд той безщасний гнітили.*

Переконавшись, що селяни упосліджені страхами і темрявою нещасття, він вирішує продовжувати свою просвітницьку роботу й далі та

в доступній формі доносити до простих українців наукові знання, українську та зарубіжну літературну спадщину, хоча й стикається з нерозумінням та «невірством»:

*Чи я працювати для тебе не вмів,
Чи ти не діяв мені віри,
Та вкупі зо мною ти йти не схотів,
На працю мою ти з невірством глядів,
Мов бачив нещирі заміри.*

Грінченко прагне того, щоб народ зрозумів важливість розумової праці: «Відомо, що всяку нефізичну працю народ за того й не вважа за працю: він, звикши до кривавого поту працювати за шматок хліба, бачить працю тільки в натружених руках і не хоче признавати її в напруженій голові; це з'явище цілком натуральне, інакше й бути не могло» [14]. Він усвідомлює, що змінити цю ситуацію може лише українська інтелігенція, яка, на жаль, здебільшого залишається пасивною.

*Чи той — я спитався — кому засягти
Ти дав і культури, й освіти,
Братався з тобою, схотів принести
Тобі свого світла у темні хати,
Щоб міг ти свій шлях зрозуміти?*

*Ні! здавна хто світло в руках своїх мав —
Не йшов він до тебе світити...*

Отже, постає логічне запитання, чи міг народ довіряти тим, хто «вмів... тільки гнітити», — ні.

*Як міг ти, пригнічений вниз до землі,
Недавній ще раб в своїй хаті
І наймит часами на власній ріллі,
Тепер, після всіх, що дурить тебе йшли,
Як друзів ти міг упізнати?*

*Я це зрозумів. І вагання, і страх —
Все зникло, і знов до роботи
Іду я, і певний лежить мені шлях,*

*Я силу нову почув у руках,
Щоб зло і темноту бороти.*

Взірцем народно-просвітницької діяльності для Б. Грінченка слугує Жан Масе — «це ініціатор і найголовніший робітник у тому величезному рухові, що охопив всю Францію». Віддаючи належне французькому діячеві, він у 1890 р. зауважує: «Діяльність Жана Масе ще раз доводить, як багато може зробити енергія однієї людини, аби тільки в людини тії була любов до свого діла...» [3].

Відтак Грінченко твердо стає на шлях просвітницької діяльності. У своїй автобіографії він зазначає: «Гомера, Есхила, Софокла, Езопа, Шекспира, Байрона, В. Скотта, Діккенса, Бернса, Молієра, В. Гюго, Шіллера, Гете та інших в простому перекладі і з деякими поясненнями можна дати й тепер до рук читачеві з народу, але як освіту народню дуже в нас занедбано, то щоб полекшити народові розуміти тії твори й перейти згодом до важчих, треба виготовити народові дочасню літературу, найбільше науково-популярну». Як бачимо, Борис Грінченко прагне розширити поле світосприйняття українців, дати можливість подивитися на себе крізь призму вершин світової літератури і тим самим вичистити замулені джерела власної національної гідності, повернути їх до своїх національних надбань, які збереглися у фольклорі та етнографії, до української літератури, що постала від І.П. Котляревського.

У 1890 р. за підтримки відомого етнографа, фольклориста, дійсного члена Наукового товариства імені Т. Шевченка, керівника «Просвіти» професора В. Шухевича (діда відомого діяча ОУН та головнокомандувача УПА) Грінченко активно друкується у журналі «Дзвінок». Завдяки цьому виданню стають доступними для читача такі його поезії, як «Матері», «Ластівка», «Шевченкова могила», байки «Жалісливий вовк», «Жаби», «Сорока», «Брехун», «Учений ведмідь», оповідання «Олеся», «Грицько», «Украла», біографії Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки тощо. Слід зазначити, що Грінченко й раніше співпрацював із В. Шухевичем, який сприяв публікаціям митця у виданнях Львівського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. У листі від 15 березня 1890 р. він повідомляє Грінченкові: «Вашими писаннями стались Ви вже так популярними, що дітвора усе питає за Вашими оповіданнями та байкою». Шухевич звертається до Грінченка з проханням допомоги ілюстраціями з українського життя, пояснюючи, що в Галичині поширені лише німецькі картинки. Співпраця продовжується упродовж трьох років, але й тут Борис Дмитрович залишається вірним собі:

у 1893 р. він відмовляється надсилати свої вірші до часопису «Дзвінок» через недолугість коректора, який спотворював своїми помилками вірші.

Грінченко активно співпрацює із близьким йому за просвітницьким духом економістом, видавцем і просвітителем К. Паньківським, який у популярних серіях видань (1891–1904), зокрема «Бібліотека Батьківщини» та «Дрібна бібліотека», друкує декілька його оповідань під псевдонімом Василь Чайченко. Борис Грінченко високо оцінив започаткування таких серій, тому й сам задумав і зреалізував ідею видання книг. Ним було видано близько 50 народно-просвітницьких книг, із них майже 20 безпосередньо належать перу українського просвітителя. Грінченко небезпідставно переконаний: «...Треба радіючи вітати кожную і найдрібнішу книжечку, котра здатна для народнього читання і котру проведено на село, хоча б книжечка ся і не вдовольняла тим чи иным літературним вимогам, — вітати тим, що ця поганенька книжечка — дорогий борець за право існування української літератури, се піонер, що утворює він позаросталий, непротоптаний шлях до світла національного самопізнання» [13]. Борис Грінченко стає великим Просвітителем України, його просвітительська самоідентифікація закріплена не тільки в поезії та прозі, а насамперед у багатьох практичних справах, діяльності київської «Просвіти» та, безумовно, у вершині просвітницької і наукової праці — «Словарі української мови». Він має на меті допомогти українцям самоусвідомити себе вільними людьми:

*Та люблю я тільки вільних,
Тільки вільні мусять жити.*

Це — рядки 1896 р. А вже через рік у вірші «Я — раб» Грінченко показує, що рабство не вічне, головне — усвідомити себе вільною людиною, а таке самоусвідомлення розірве пута рабства:

*Я з тих рабів, що єсть у їх
Жадання пута розбивати
І ті будівлі руйнують,
Що в їх стирчать залізні ґрати.*

Найпроникливішими, такими, що сприймаються усім еством, є доволі пекучі слова у його безіменному вірші зі збірки «У недузї»:

*Людина я... І мушу червоніти
Із сорома, що маю зватися так!...
Коли б я міг зректись ім'я страшного,
Тоді б здолав мовчати й не клясти,
Але клену!... клену людей устами
І розумом, і серцем, і усім,
Що є в мені, живе і розуміє,
За пекло те, що з раю люд зробив!
Клену за кров святу Джордано Бруно,
За кайдани, що їх носив Спартак,
За вирвану з рук у поета ліру,
За плач тяжкий у Римі матерів
І за тюрму, де мучився Пеліко,
За огнище, де вмерла Жанна д'Арк!
Клену за все, що чистотою сяло
І що у бруд змогли ви затоптать,
За все ясне, що в темряві втопили,
За всю красу, що сміттям занесли,
За вільне все, що скованим зробили,
За висоту, що геть зіпхнули вниз,
За розуми, що ви скорили дурням,
За всю любов, що вбила люта злість –
Клену я вас! Клену, жадаю, прагну:
Хай полум'ям проклін мій спалахне,
Обніме все — і в морі вогняному
Хай згине все, коли не вміє жить!*

Що ж значило для Грінченка «вміти жити»? Насамперед, працювати заради поставленої мети, що була «більш висока і більш гідна людського Я». На цей час митець уже відбувся як українець, як вчитель, як літератор, як борець, як просвітитель... Це, у свою чергу, дає йому підстави зреалізувати ідею життя — просвітництво. Він бачить потенціал просвітництва у театрі, оскільки «селянське життя дуже бідне культурними на нього впливами», а «...введення в це життя такого живого культурного струменя, як народний театр, через це буде мати особливе значення» [4]. Борис Дмитрович звертає увагу на те, що ще П. Куліш закликав Шевченка «...малювати малюнки на українські теми, щоб потім різати їх на дереві і продавати дешево, вигонюючи таким побитом з сел московські видання» [12]. Він детально аналізує так звані «лубочні»

малюнки, що продавали «московські крамарі», й вважає: «ніяк не можна думати, щоб 35 примірників “лубочних” малюнків вичерпували увесь український репертуар». Значне поширення української тематики в російських «лубочників» він вважає насамперед у зростанні популярності українського театру, а відтак на українській темі вони віднаходять комерційний зиск. Просвітитель звертає увагу на різні аспекти видання літератури для народу, популяризацію правдивих знань з історії, географії, побуту інших народів, «...у котрих міг би він побачити високу культуру, енергію, самодіяльність, патріотизм». Він не може змиритися з тим, що «наш народ неосвічений часто думає, що тільки й світу, що в вікні» [16, 73].

Грінченко досить виразно розуміє мету просвітницької діяльності: «Нам, у наших сьогочасних обставинах, треба особливо дбати про те, щоб народ наш так себе почував, постановити собі це найголовнішою метою в нашій літературно-просвітній діяльності, бо тільки тоді, як мужика свого доведемо до національного самопізнання, можемо бути певні, що наше національне життя забезпечене» [15, 54]. Національне самопізнання українців, у розумінні Б. Грінченка, має поєднуватися із толерантним ставленням до інших народів, культур і релігій, ґрунтуватися на золотому правилі моралі: «Дбаймо, щоб та толерантність, котра єсть у народу, навіть побільшала, зробилася цілком самосвідомою, і щоб усяка чужа віра була для людини з народу остільки ж святиня, оскільки він бажає такого погляду для своєї віри од цих чужовірців» [15, 54]. Продовжуючи розвивати цю тему, Борис Дмитрович зауважує: «...треба знати й усю людськість і почувати себе сином великої уселюдської сім'ї. Та й чи можна знати свій край, не знаючи чужих? Ще Гердер казав, що треба знати другі народи, щоб зрозуміти правдиве місце свого власного» [16, 73]. Педагог і просвітитель дбає, аби українці не почувалися відірваними від загальнолюдської цивілізації, оскільки «...виховання, звісно, мусить не забувати, що життя людське йде робом практичного здійснення, робом прикладання до діла космополітичних гуманітарних ідей і бажаннів, і через те розвиток кожної народности мусить мати метою сі загальнолюдські гуманітарні ідеали. Народність — то частина цілолюдського організму і доти тільки й може розвиватися, поки служить спільній усім народам вищій меті: загальнолюдському добру. Тим, видимо, що виховання, застаючись народнім, національним способом своєї діяльності, мусить мати загальнолюдську мету. З цього погляду ми й мусимо кожную систему виховничу розглядати, роздивляючись, чи вона: а) вдовольняє вимогам природнім (народність у способах) і б) чи

має мету загальнолюдську, чи ширить ідеалу гуманності, добра людського» [1, 245]. Зазначені Грінченком засади толерантності, співвідношення національного і загальнолюдського значною мірою випереджають час, швидше за все, вони відповідають іншій історичній добі — кінця ХХ — початку ХХІ ст. Перед нами постає людина, яка мислить сучасними для нас категоріями, в якій поєднуються відкрита світові національна й «уселюдська» ідентифікація.

Борис Грінченко однозначно окреслює і мету, заради якої він живе та активно, не шкодуючи власних сил та здоров'я, день і ніч працює. Вже у 1884 р., маючи від народження двадцять один рік, він без тіні сумніву засвідчує своє свідоме осмислення життєвого шляху, тих випробовувань, через які готовий пройти заради свого призначення:

*І вже чи дійду до своєї мети,
Чи зламаний вмру серед шляху,
Але не покину до неї іти,
За правду, за волю все зможу знести —
І жити, і вмерти без страху!..*

У наведених поетичних рядках виявляється сильний, безкомпромісний і незламний характер молодого Грінченка, що знає ціну, яку потрібно заплатити за утверджену мету, заради якої він готовий «і жити, і вмерти без страху». Метою Великого Українця була вільна Україна, бо у цьому слові для нього втілювалося все. Він усвідомлював надзвичайну складність здійснення поставленої мети:

*О скільки сліз повинні ми утерти,
О скільки пут повинні розітнути!
Скількох слабих одрятувать од смерті,
Скільком сліпим їх очі повернути!*

Великі сподівання Борис Дмитрович пов'язує з поєднанням широкого просвітницького руху та розвитку національної школи: «...тільки величезне змагання громадської енергії, величезний рух приватної ініціативи в справі народно-просвітній може пособити ділові. Але ж сей народно-просвітній рух, щоб статися широким і глибоким (а без цього він нічого не пособить), мусить бути національним, українським, тобто наша інтелігенція тільки тоді може справді зворушити народні маси просвітою, коли перестане бути панами-чужинцями на своїй землі, не

стане жерти очима Петербург та Москву, а повернеться до мови й духу своєї нації, і зрозумівши добре той шлях, який рідному народові визначила історія, піде сим шляхом в справі просвітній і потроху, не кидаючи ніколи боротьби, виб'є з-під урядових рук народню школу й письменство — тоді і тільки тоді й можна буде нам сподіватися добра» [1, 334].

У Чернігові, де Грінченко «спершу завідував оціночним одділом, тоді одділом народньої просвіти і нарешті був секретарем губернської земської управи», він отримує ширші можливості для втілення своїх ідей. Цей період життя не був легким. Борис Дмитрович має постійні проблеми з начальством: то через те, що харчувався разом із прислугою, то через свою настирність у питанні «...звільнення від тілесних покарань вихованців початкових шкіл, які отримали свідоцтво про закінчення народної школи» та констатацію відсутності відповіді Чернігівського губернатора на цю постанову Чернігівського губернського звернення, то через вказування на «...крайню недостатність для потреб населення існуючих шкіл» та «необхідність вільної школи, як такої установи, яка дає можливість і громадським установам, і приватним особам... стати діячами на поприщі народної освіти» [9].

У чернігівський період Борис Грінченко остаточно формує свої педагогічні погляди, демонструє глибину розуміння особливостей психічного, фізичного, інтелектуального і духовного розвитку дитини, місця виховання і, зокрема школи, у цьому процесі. Зрілий педагог пише: «Мені видається, що народна школа, зробивши діяльність думки лише засобом до сприйняття учнями знань, втрачає свій сенс, що вона залишається мертвою установою, в якій займаються “учінням” — слово, яким народ так вдало охрестив ці заняття. Виховувати розум дитини, наскільки це можливо для народної школи, розвинути, зміцнити і зробити його здатним до подальшої діяльності — ось це завдання народної школи, тому що при нинішньому стані речей *саме в цій діяльності і лежить вся суть*. Тільки працюючи над своїм розвитком самостійно, після виходу зі школи людина з народу і може принести собі користь і набути необхідних знань. Народна ж школа не спроможна, при нинішньому її стані, дати їй ці знання: ні часу, ні засобів у неї для цього не вистачає. Через це повністю необґрунтовані думки тих, які за допомогою народної школи думають підготувати селянського хлопця до майбутнього життя як селянина. *Тому всі знання, що повідомляються у народній школі, мають бути лише засобом для розвитку розумової сили учнів, і всі предмети навчального курсу її мають суворо відповідати цій меті*» [7] (виділено Грінченком. — Прим. В. О.)

Наведена цитата дає уявлення про довершеність педагогічних поглядів Б.Д. Грінченка, їх актуальність і для сьогоденного дня, коли йдеться про компетентнісний підхід, неперервну освіту, особистісно орієнтоване навчання, цілі освіти тощо.

Працюючи в Чернігові, Грінченко вражає своїм невтомним дослідницьким доробком у галузі української етнографії і фольклору, чим наслідує вже згаданого німецького просвітителя Гердера та В. Шухевича зі Львова. Він ідентифікує себе як вченого у цій царині, показуючи неабияку відповідальність під час збирання відповідних матеріалів у Чернігівській та сусідній із нею губерніях. Його просвітництво набуває нових граней і збагачується народним досвідом.

У київський період життя (1902–1909) Грінченко утверджується у якості громадсько-політичного діяча. Він стає фундатором Української Радикальної Партії (далі — УРП), програмні засади якої у доступній для розуміння та сприйняття простими людьми формі були викладені Борисом Грінченком у її виданнях. Звертаючись до читачів, Борис Дмитрович пояснив роль інтелігенції та виклав основні завдання УРП: «... в кожного освіченого хоч трохи народу так було, що кращі люде з інтелігенції оступалися й оступаються за народ. І тепер таких людей у нас багато єсть, що й живим словом, і книжками ширють і серед робочих людей, і серед панів думку про те, щоб завести кращий лад. І дедалі таких людей усе більшає та більшає, бо вони таки хочуть, щоб робочий чоловік вибився з темноти й неволі. Ось чого вони хочуть:

1. Щоб уся земля була не панська, царська чи багацька, а народня і щоб давати її для роботи тільки хліборобам, які своїми руками обробляють землю, а хто цього не робить, тому землі не давати.

2. Щоб так саме всі хвабрики та заводи, машини й струменти до роботи були не панські чи багацькі, а народні, тих робітників, які по хвабриках та заводах роблють, і те, що зроблють робітники, було не багацьке, а робітницьке добро.

3. Щоб поки є найми, робочі люде мали добру плату, добрий харч, добрі квартири, не робили над силу, мали коли й спочити, й повчитися і щоб закони обороняли їх від хазяїнів.

4. Щоб не було ні панів, ні мужиків, а всі люде були рівні, щоб усім були рівні право й суд, і всі робили б потрібну для людського добра роботу.

5. Щоб податі бралися так, що хто більше має, то той більше з кожного карбованця свого прибутку й платить.

6. Щоб не було війни, бо робочим людям нема чого воюватися, вони можуть по-братерському жити проміж себе, а тільки царі, начальники і багаті сваряться та й силують робочий народ воюватися.

7. Щоб кожна дитина дурно могла добре навчитися рідною мовою, щоб увесь народ був освічений.

8. Щоб кожному було вільно якою хоче мовою говорити й у книжках писати усе, що він схоче, — хоч би й про великих начальників.

9. Щоб кожному вільно було приставати до якої він схоче віри.

10. Щоб вільно було людям збиратися гуртом для своїх справ, єднатися в спілки чи товариства і змовлятися, добуваючися від хазяїв кращого життя.

11. Щоб у нас на Україні ніхто чужий не порядкував, а щоб український народ був вільний і сам собі завів які схоче порядки, щоб він сам собі для порядкування людей вибрав, яких схоче; а по судах, по всяких урядах, по всяких школах уживано не московської, а нашої української мови.

Щоб це все зробити треба дуже-дуже багато праці й заходу. Всім робочим людям треба знати, як саме цього добуватися, що треба робити, щоб завести такий лад.

Про це ми й будемо розказувати в своїх книжках, а робочі люде хай ті книжки добувають та й довідуються з їх чого треба» [17].

Як бачимо, Грінченко перебуває під впливом популярних на той час соціалістичних ідей, але завжди залишається вірним своєму служінню українському народові, просвітництву і, що найважливіше, поставленій меті.

Засновник київської «Просвіти», видавець і дописувач газет, журналів, енциклопедій Б.Д. Грінченко заслужив загальну позитивну оцінку своєї діяльності серед української інтелігенції, хоч і невтомно ляяв її за інертність. Він не перестає їй докоряти вже тільки тим, що сам має невичерпну працездатність. Проте чи не найбільше визнання науковець здобув як авторитетний лексикограф і мовознавець, вершиною праці якого стає «Словарь української мови». У свою чергу Олесь Гончар так висловився про автора Словаря та цінність цієї праці: «Тільки любов здатна була завершити працю всеосяжну, завдяки якій (...) у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, постало в усьому розмаїтті, в усій достовірності дум і почуттів» [2].

Самоідентифікація Грінченка як українця, педагога, письменника, борця і просвітителя, службовця, вченого-етнографа і фольклориста,

лексикограф і мовознавця дала концептуальне бачення дороги, яку має здолати українська інтелігенція. Філософія просвітителя — чітка і зрозуміла, логіка його розмислів поєдналася із практичними діями, він постав взірцем, який потрібно наслідувати, чії погляди залишаються актуальними і в ХХІ ст., а надто — у наші дні.

В статье на основе автобиографических материалов и текстов, написанных Борисом Гринченко, раскрывается его самоосознание как украинца, становление в качестве педагога, писателя, общественного деятеля и Просветителя. Автор анализирует самоидентификацию, философию и цель жизни Б.Д. Гринченко, способы самореализации через народно-просветительскую деятельность.

Ключевые слова: философия жизни, самоидентификация, мировоззренческая парадигма, нациетворческая миссия, национальное самоосознание, народное сознание, национальное самоутверждение, педагогическая деятельность, просветительство.

The article is based on autobiographic materials and texts written by Borys Grinchenko, and reveals his self-consciousness as a Ukrainian, his development as a pedagogue, writer, public figure and Enlightener. The author analyzes Borys Grinchenko's self-identification, philosophy and life's mission, his ways of self-realization through public and educational activity.

Key words: philosophy of life, self-identification, world outlook paradigm, nation-creating mission, national self-consciousness, national consciousness, national self-affirmation, pedagogical activity, enlightenment.

Джерела

1. Вартовий П. Яка тепер народня школа на Вкраїні / П. Вартовий // Житє і слово. — Львів, 1896. — Т. V.
2. Гончар О. Письменницькі роздуми. Літературно-критичні статті / О. Гончар. — К. : Дніпро, 1980. — 314 с.
3. Грінченко Б. Жан Массе / Б. Грінченко. — К., 1913. — 30 с.
4. Грінченко Б. Народные спектакли / Б. Грінченко // Земский сборник Черниговской губернии. — 1900. — № 1.
5. Грінченко Б.Д. Твори : в 2 т. / Б.Д. Грінченко. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 1. : Поетичні твори. Оповідання. Повісті / упоряд. В.В. Яре-

- менка ; приміт. А.Г. Погрібного, В.В. Яременка ; вступ. ст. і ред. тому А.Г. Погрібний. — К. : Наук. думка, 1990. — 640 с. : портр.
6. Народный учитель М—р—с. Письма учителей и учительниц об эмеритальной кассе // Русский начальный учитель. — 1884. — № 2.
7. Народный учитель М—р—с. Цель народной школы // Русский начальный учитель. — 1885. — № 6.
8. Огоновський О. Історія літератури рускої. — Львів, 1893. — Часть III. — Відділ II. — 1332 с.
9. Отчет Черниговской Губернской Земской управы за 1896 год // Земский сборник Черниговской губернии. — 1897. — № 11–12.
10. Пісочинець Д. Учителювання Бориса Грінченка. (По листах та споминах його школярів та близьких селян.) / Д. Пісочинець. — К., 1911. — 16 с.
11. Франко І. Наше літературне життя в 1892 році / І. Франко // Збір. творів : у 50 т. — К., 1981. — Т. 29. — 664 с.
12. Чайченко В. Малюнки простолюдних московських книгарів на українські сюжети / В. Чайченко // Зоря. — Ч. 15. — 1 (13) серпня 1891.
13. Чайченко Василь. Популярні книжки / Василь Чайченко // Зоря. — 1891. — Ч. 1. — 1 (13) січня.
14. Чайченко Василь. Популярні книжки / Василь Чайченко // Зоря. — 1891. — Ч. 2. — 15 (27) січня.
15. Чайченко Василь. Популярні книжки / Василь Чайченко // Зоря. — 1891. — Ч. 3. — 1 (13) лютого.
16. Чайченко Василь. Популярні книжки / Василь Чайченко // Зоря. — 1891. — Ч. 4. — 15 (27) лютого.
17. Яворенко С. Чому у нас досі немає доброго ладу? / С. Яворенко // Видання Української Радикальної Партії. — Ч. 2. — Львів : Друкарня Уділова. — 1905. — 49 с.